

Schematisch gezien zou men Noord-Nederland kunnen beschrijven als een centrale kern van dekzand en keileem, het Drents Plateau, met daaromheen een aantal 'schillen'.

Een veenschil bestaande uit de laagveengebieden Noordwest-Overijssel, het lage midden van Friesland en Noord-Drente en Zuidwest-Groningen. Een kleischil die de buitenste begrenzing vormt van het bedijkte deel van Noord-Nederland en die zich uitstrekt van Zuidwest-Friesland tot aan Noordoost-Groningen. En tenslotte de buitenste rand die bestaat uit het waddengebied. In elk van deze vier gebieden zijn volop perspectieven aanwezig voor natte natuurontwikkeling.

Elmer Koole

Niels Schotsman

Joop Smittenberg



VAN DRENTE TOT AAN



Natte natuurontwikkeling in Noord-Nederland

Drents plateau

Hydrologen hebben het Drents Plateau wel eens afgeschilderd als een omgekeerd soepbord waarvan naar de rand toe het water afstroomt. De hoogteverschillen zijn klein, nergens meer dan enkele meters. Waar geen of weinig keileem aanwezig is, of waar door diepe sloten de keileem doorsneden is, kan het water inzijgen en in de beekdalen weer opkwellen. De laatste tientallen jaren is de ontwateringsbasis van de beekdalen, en daarmee ook van de meeste hoger gelegen gronden, met 50 tot 150 cm verlaagd. Een, voor de natuur gunstige, uitzondering vormen de Peizer- en Eeldermeden en enkele delen van de stroomdalgebieden van Peizerdiep, Drentse A en Reest.

Heide- en hoogvenen

Een grote zorg voor de natuurbescherming vormen de heide- en hoogveenreservaten als restanten van de eens onmetelijke 'woeste gronden' waarmee tenminste tweederde van het Drents plateau in de 19e eeuw nog was bedekt.

De heidevelden zijn te beschouwen als een, door intensief menselijk gebruik, in vergaande mate gedegenererde levensgemeenschap met echter verschillende zeer specifieke soorten. Ze zijn natuurlijk ook cultuurhistorisch van zeer grote betekenis.

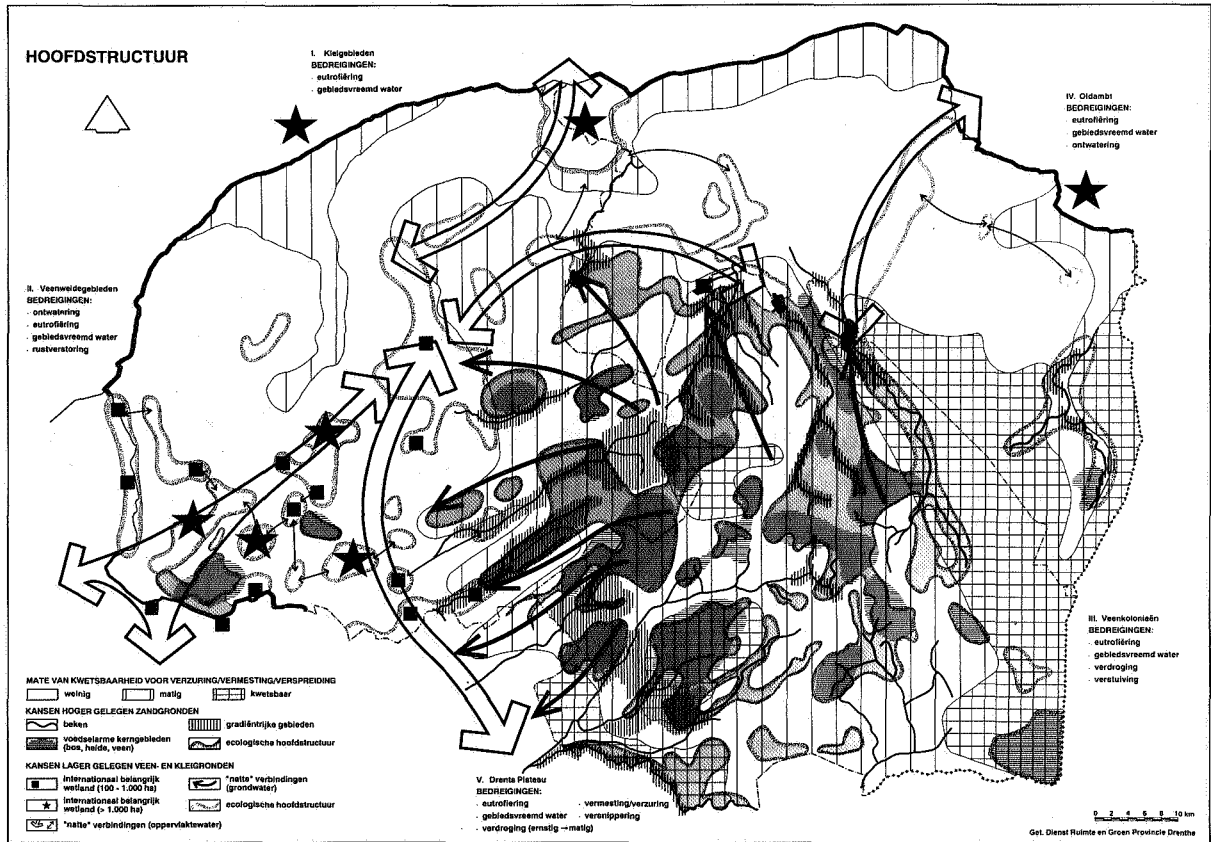
Ekologisch gezien zijn er twee problemen die vaak samen opgaan: de verdroging en de vermeting/verzuring.

Hier alleen iets over het tegengaan van de verdroging. Door te streven naar grote aaneengesloten gebieden, het weer dempen van vroeger gegraven sloten en greppels en het weer tot natuurgebied omvormen van aangiggende, vrij recent ontgonnen kultuurgronden wordt getracht de waterhuishouding enigszins te herstellen en zo een betere uitgangssituatie te creëren voor gevarieerde levensgemeenschappen.

De nieuwste ontwikkeling is dat er proeven worden genomen en, soms zeer rigoreuze plannen worden ontwikkeld, om de voormalige kultuurgronden van hun bemeste, vruchtbare bovenlaag te ontdoen. Hierdoor worden twee effecten nagestreefd: het weghalen van een hoeveelheid mest- en voedingsstoffen en het verlagen van de grond, ofwel het dichterbij

brengen van het grondwater. In situaties, waar het niet mogelijk is om het grondwater weer omhoog te brengen, wordt dus het grondoppervlak verlaagd om een vergelijkbare situatie te bereiken. Als u dus de komende jaren in de omgeving van heidereservaten op grote schaal graafwerkzaamheden ziet verrichten heeft het waarschijnlijk met dit soort natuurbouw-projecten te maken!

De hoogvenen zijn van oorsprong natuurlijke, met water verzadigde, open landschappen. Van de natuurlijkheid is nu echter nog maar weinig over. Met kunst- en vliegwerk wordt getracht om die waterverzadiging weer te herstellen. Zo zijn in het Fochteloërveen al diverse dammen met keileem en plastic gemaakt en is in het Bargerveen een soort 'sawa-landschap' ontstaan als gevolg van de vele veendammen. Om de waterhuishouding in het Bargerveen enigszins te herstellen wordt binnen afzienbare tijd de Kamerlingwijk gedempt. Deze wijk is in de jaren zestig dwars door de Hondsrug (en dwars door de keileem) heengegraven en betekende toen een wel zeer rigoreuze ingreep in de waterhuishouding van het veengebied. Door de keileem weer terug te starten en het waterpeil te ver-



Natte natuurontwikkeling in Noord-Nederland: hoofdstructuur met de verschuivende bedreigingen

hogen tot het maaiveld wordt straks bereikt dat het grondwater weer tot de onderkant van het veenpakket reikt en er betere perspectieven ontstaan voor nieuwe hoogveenvorming in het inmiddels geheel afgegraven Amsterdamse Veld.

Herstel van beekdalgraslanden

In delen van beekdalen, waar ondanks eeuwenlange pogingen om moerassen te ontwateren en tot grasland te ontginnen, het kwelwater zo sterk bleef dat er eigenlijk niet 'geboerd' kon worden,

zijn in de jaren vijftig en zestig de eerste graslandreservaten aangekocht. Het waren toen zeer soortenrijke graslanden, die opvielen door hun grote aantallen orchideeën. Revolutionair was in de zestiger jaren het 'Gedachtenplan voor het stroomdallandschap van de Drentse A', waarin grote oppervlakten graslanden als reservaat werden geclaimd. Wat echter gedurende eeuwenlange strijd tegen het water niet was gelukt, lukte wel in de ruilverkavelingen van de jaren zestig en zeventig: ook de meest beruchte kwelgebieden werden droger en de natuurwaarden in de aangekochte reservaten liepen zienderogen achteruit.

Een belangrijke doelstelling van het huidige overheidsbeleid (in het kader van relatienota, natuurontwikkeling en landinrichting) is om in de meest waardevolle beekdalen de hydrologische omstandigheden voor die waardevolle beekdalgraslanden te herstellen. Voor de Drentse A, het Peizerdiep, de Reest, de Linde, de Tjonger en het Koningsdiep zijn hiertoe eko-hydrologische studies verricht en worden plannen ontwikkeld.

Voor het gebied de Reitma aan de Elperstroom (bij Elp, gem. Westerbork) zijn al positieve effecten gemeld.

Natuurontwikkeling in beekdalen

Behalve herstel van de cultuurhistorisch en botanisch zeer waardevolle beekdalgraslanden zijn er nu ook gedachten in ontwikkeling om naar een meer natuurlijke situatie in de beekdalen te streven. Hierbij wordt teruggerepen op theoriën over hoe het stromingspatroon van een beek op het (vlakke) Drents Plateau zou zijn geweest voordat de mens zijn invloed heeft laten gelden. Vooral in de bovenlopen, zal er toen nauwelijks sprake zijn geweest van echte stromende beken, maar meer van uitgestrekte moerassen of 'doorstroomvenen'.

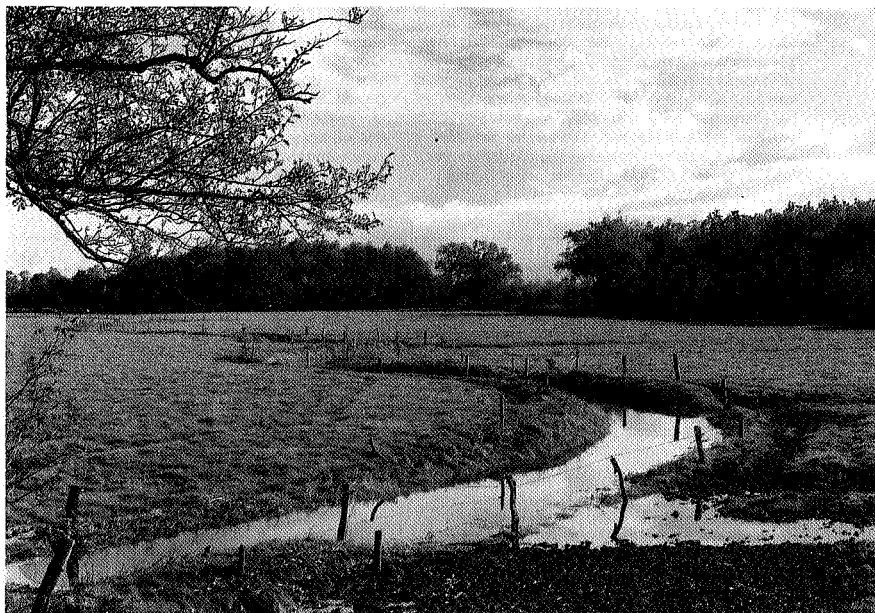
In de midden- en benedenlopen was er waarschijnlijk temidden van die uitgestrekte moerassen wel sprake van een soort beek. Maar die bestond dan uit een afwisseling van plassen en meertjes, verbonden door een soort 'doorbraakgeulen', een systeem dat zichzelf in stand houdt doordat bij hoge waterafvoeren het water de nodige erosie veroorzaakt op die plaatsen die de minste weerstand vertonen.

In onze huidige aangeharkte landschappen lijkt het ondenkbaar om het water op een dergelijke manier zijn gang te laten gaan. Toch moeten er praktische mogelijkheden te bedenken zijn om het ideaal van een natuurlijk afwateringspatroon zo dicht mogelijk te benaderen.

In plaats van de huidige, gekanaliseerde beek te onderhouden, zou een soort 'overlaat' kunnen worden ingericht en onderhouden, waar alleen bij waterstanden die te hoog dreigen te worden voor de aanliggende landbouwgebieden, het water een vrije onbelemmerde afvoermogelijkheid vindt. In de beek zelf hoeft dan niets meer te gebeuren. Eventueel kunnen de kades in het water worden geschoven, maar de rest kan geheel aan de natuur worden overgelaten: er ontstaat vanzelf moerasvorming in de beek en het water zal vanzelf een weg zoeken over aangrenzende (voor natuurontwikkeling aangevoerde) gronden als de beek 'verstopt' raakt. Uiteraard is het niet de bedoeling om dit soort ontwikkelingen na te streven in de gebieden met zeer waardevolle graslandreservaten, omdat die dan ook sterk zullen vervuigen. Wel zijn er mogelijkheden in beekgedeelten waar de huidige waarden beperkt zijn, maar waar door de aanwezigheid van kwel in de ondergrond goede kansen liggen om behalve een natuurlijk afwateringspatroon ook een gevarieerde (grond) watersamenstelling te bereiken met de daarbij passende gevarieerde levensgemeenschappen.

Waterwinning uit oppervlaktewater

Een interessante mogelijkheid om vanuit het natuurbehoud twee vliegen in één klap te slaan is het uitwerken van de combinatie waterwinning uit oppervlaktewater en natuurontwikkeling in beekdalen. De ene klap is, dat hierdoor de winning van grondwater beperkt zou kunnen



Slokkert A bij Norg, een beekdal op het Drents Plateau, uitermate geschikt voor natuurontwikkeling.

worden. Zowel in de omgeving van Groningen (Nietap, Haren, Onnen, Zuidlaren) als aan de zuidwestkant van het Drents plateau (Havelterberg, Sint Jansklooster, Terwisscha) heeft de grondwaterwinning ernstige nadelige effecten op de natuurwaarden in beekdalen en natuurgebieden. Een beperking van die winningen is in sommige gevallen een voorwaarde voor herstel van hydrologische systemen als basis voor natuurontwikkeling. De tweede klap is de natuurontwikkeling in de beekdalen. Geschikte gebieden lijken het Hunzedal en het gebied van de Vledder- en Wapserveense A (Steenwijker A). De waterwinbedrijven willen er nog niet aan, reden te meer om vanuit de natuur- en milieubeweging deze mogelijkheden nader te onderzoeken en onder de aandacht van de provinciale bestuurders te brengen.

Veengebied

Langs de zandgronden van het Drents Plateau ligt een gordel van veengronden, die in oorsprong hun ontstaan te danken hebben aan de grondwater- en beekwaterstromen van de zandgronden. Daar is nu niet veel meer van te merken door de eeuwenlange veenafgravingen, bepolderingen en kanalisaties, maar voor het vormgeven van het ecosysteem veengebied is het abso-

luut noodzakelijk deze oorspronkelijke relaties grondig te bezien.

Op de eerste plaats moeten de grondwaterstromen in kaart gebracht worden om de verspreiding van sommige plantesoorten te begripen.

De studie van het Gorecht-gebied bij Zuidlaardermeer is daar een goed voorbeeld van, maar ook van de zogenaamde Miedgebieden bij Buitenpost, van de Alde Feanen bij Eernewoude en van de Rottige Meenthe bij Wolvega zijn voldoende gegevens bekend om te komen tot gefundeerde adviezen als het gaat om een verbetering van de relatie grondwater-moerasvorming. En dat is ook wel nodig want deze relatie is door diep-ontwaterde polders, versnelde afvoeren en grondwaterwinningen danig verstoord. Hierdoor is de invloed van het oppervlaktewater veel groter geworden en daar zijn onze laagveen-wetlands niet gezonder op geworden.

De aquatische ecosystemen zijn namelijk door de enorme stikstoflast verworpen tot een groene soep, waar het inzicht in de werkelijkheid door de jaarlijkse algenbloeï, jaarlijks tot 20 cm wordt beperkt.

De meren, d.w.z. het boezemgebied, zijn niet alleen verbonden met de laagveenmoerassen, doordat zij die gebieden nu voeden met water in de plaats van het grondwater. Zij behoren tot die

moerassen, omdat zij de afvoer bassins waren van overtollig moeraswater. Van hieruit ging het zeewaarts naar de westelijke Friese en noordelijke Groningse meren, die meer onder invloed van zout water stonden. Met andere woorden: het merengebied was in oorsprong een gevarieerd systeem van met grondwater gevulde meren langs de zandgronden (Zuidlaardermeer, Leekstermeer, de Leyen, Bergumermeer), met

spelbare veranderingen in de flora en fauna, maar inherent aan moerasgebieden. Ook hier geldt dat er geen blokkades moeten worden opgeworpen voor de plaatsvindende processen. Zij zijn (omdat zij eerder en beter leiden tot de invulling van het begrip moeras dan dat wij dat kunnen) van groter belang dan het voorkomen van één zeldzame soort in een bepaald stadium van moerasvorming.

landschap als het terpengebied een gegeven om zorgvuldig mee om te gaan.

Hier bij voorkeur geen grootschalige ingrepen, maar vooral inspelen op bestaande kenmerken. En kenmerken met perspectieven voor natuurontwikkeling zijn er gelukkig heel wat. Wie een kaart van dit gebied bekijkt ontwaart een fijnmazig nat netwerk van sloten en vaarten. Onderzoek in bijvoorbeeld Littenseradeel en Sauwerd heeft uitgewezen dat sloten en slootkanten erg belangrijk zijn voor tal van plantesoorten. De rietoevers langs de vaarten ('meren' in Groningen) zijn voor watervogels van betekenis. Natuurontwikkeling is daarom in de eerste plaats de natuurvriendelijke inrichting en het beheer van sloten, slootoevers en vaarten en de zorg voor een goede, gebiedseigen waterkwaliteit. Wateraanvoer en het dempen van de sloten (wat met name in het Groninger terpengebied gebeurd) staan duidelijk haaks op die natuurontwikkelingsgedachten. Natuurontwikkeling betekent hier verder de extensivering van het beheer van de laag gelegen vochtige graslanden.

Het landschap kent namelijk nogal wat kleinschalig reliëf. Tussen de terpen liggen vaak laagten die bij gericht beheer veel mogelijkheden bieden voor de ontwikkeling van vochtige graslanden met goede weidevogelgemeenschappen. De tureluur is zo'n weidevogel die zich goed thuis voelt in de vochtige kleiweiden. Op sommige plaatsen in Friesland komen in zulke laagtes hele bijzondere zoutminnende vegetaties voor met zee-aster en melkkruid. Op andere plekken in Friesland en Groningen staan de sloten vol met holpijp en lidsteng, aanwijzingen voor bijzondere waterhuishoudkundige condities.

Ontpoldering

Dus helemaal geen grootschalige natuurontwikkeling in het kleiweidegebied? Nou ja, een grootschalige ingreep die toch het cultuurhistorisch erfgoed intact laat zou de ontpoldering van een aantal 19e eeuwse droogmakereijen kunnen zijn. Een blik op de Grote Historische Atlas van Noord-Nederland leert dat er vroeger veel meren waren in delen van het kleiweidegebied die later alle zijn verdwenen. Grotere meren zoals het Parregastermeer, het Workumermeer in Friesland en het Meedhuizermeer en het Proostmeer in Groningen en veel kleintjes die luisterden naar namen als het Opwierdermeer, het Wildmeer en het IJpenbuurstermeer. In een aantal van die 'meren' is de bebouwing en de infrastructuur nog steeds vrij beperkt. We moeten niet te bang zijn voor kapitaalvernietiging bij ontpoldering. Temeer omdat de toekomst van onze subsidieverslindende landbouw volop ter discussie staat en er bovendien ook nog interessante combinaties te bedenken zijn met bepaalde extensieve vormen van waterrecreatie.

	stikstof (10.346 ton/jr)	fosfor (1.122 ton/jr)
polderwater	68,6 %	54,9 %
rioolzuivering	15,1 %	33,2 %
ongezuiverde lozingen	5,6 %	8,2 %
inlaat IJsselmeer	4,2 %	2,1 %
neerslag	6,8 %	1,5 %

Herkomst van de stikstof- en fosforbelasting op de Friese boezem (geg. Prov. Friesland)

regenwater gevulde wateren in het centrum van de moerassen en met chloriderijk water gevulde grote meren in het kleiweidegebied. Van deze variatie is niets meer terug te vinden. Het is één pot nat, omdat alles met alles in verbinding staat en doordrenkt wordt met bemest water. Het is dan ook geen wonder, dat in de meeste laagveen-natuurgebieden hard gewerkt wordt aan de isolatie ten opzichte van het eutrofe boezemwater. Met resultaat, want krabbescheer, grote boterbloem en fonteinkruiden keren terug, zodra dit soort maatregelen worden getroffen. Deze interne maatregelen zijn eenvoudig te treffen en doelmatig, maar in de meeste gevallen volstrekt onvoldoende om ook maar te denken aan bijvoorbeeld de herintroductie van de otter. De hiervoor noodzakelijke, ingrijpende maatregelen kunnen alleen tot stand komen als de in het Natuurbeleidsplan gekozen strategie van een ecologische hoofdstructuur gerealiseerd wordt: een aaneengeschakeld stelsel van laagveenmoerassen in Overijssel, Friesland en Groningen, dat van internationale betekenis is. Diepontwaterde polders in de directe omgeving van de grote natuurgebieden zullen dan wel van functie moeten veranderen, wil er iets terecht komen van een duurzame natuur, waarin de oorspronkelijke sturende factoren van water, plantengroei en fauna het beeld bepalen. Er zijn in Groningen en Friesland goede voorbeelden te vinden van de snelle resultaten van dit soort natuurontwikkelingsprojecten, waarbij de bemaling van polders beëindigd wordt. Binnen een jaar verschijnen er zeldzame broedvogels als het kleinst waterhoen en purperreigers en gebruiken duizenden eenden en steltlopers het ondiepe water als rustgebied. De voortgaande ontwikkeling van de begroeiing zal ongetwijfeld nog leiden tot allerlei onvoor-

Kleiweidegebied

Het kleiweidegebied is van oudsher hoger gelegen en minder nat dan het veengebied. De hogere ligging was mede de oorzaak van het ontstaan van het veengebied. Het water wat afkomstig was van het Drents Plateau stagneerde tussen het plateau en de kwelderwallen van het kleiweidegebied wat aanleiding gaf tot het ontstaan van veenvormende riet- en zeggemoerassen in de benedenlopen van de beken.

Bij nadere beschouwing zijn in het kleiweidegebied meerdere landschapstypen te onderscheiden elk met eigen kansen voor natte natuurontwikkeling. De buitenste rand van het kleiweidegebied bestaat uit jonge bedijkingen zoals de Bildpolder in Friesland en de Noordpolder in Groningen. Dijken, bouwland en grote regelmatige kavels zijn belangrijke kenmerken. In één adem met deze bedijkingen langs de waddenkust kunnen de ingepolderde voormalige zeeboezems genoemd worden van bijvoorbeeld Dollard, Fivel, Lauwers en Middelsee. Ook hier vooral bouwland en regelmatige kavels.

Na de jonge bedijkingen volgt een reeks van hoger gelegen gronden op de kwelderwal met als bekendste voorbeelden de reeks van Stiens naar Ternaard in Friesland en de reeks Winsum-Uithuizen in Groningen. Daarachter ligt één van de oudste kultuurlandschappen van Noord-Nederland, het terpendorpenlandschap. Kenmerkend zijn naast de dorpen c.q. de terpen het grillige patroon van wegen en vaarten dat het verloop van de vroegere prieden weerspiegelt. De percelering is grillig. Cultuurhistorici spreken van een 'onregelmatige blokverkaveling'.

Denkend over natuurontwikkeling in het kleiweidegebied is zo'n oud kultuurhistorisch waardevol



De kwelder van Schiermonnikoog

Hoe kunnen we ons de natte natuurontwikkeling in de jonge kleigebieden, met name de bedijkte gebieden langs de waddenkust voorstellen. Thans zijn het overwegend akkerbouwgebieden. De sterke invloed van zout kwelwater beperkt de mogelijkheden van het bouwplan. Daar kan wat aan gedaan worden is de mening van de landbouworganisaties. Meer zoetwateraanvoer om de teelt van bloembollen en vollegrondsgroente mogelijk te maken.

Vanuit natuurontwikkeling geredeneerd is dat een ongelukkige gedachte. De bijzondere zoutminnende waterplantenvegetaties met ruppia in de binnendijkse poldersloten wijzen op de mogelijkheden die dit gebied biedt mits de zout-zoet overgang in takt wordt gelaten.

Kleinschalige natuurontwikkeling in de natte sfeer kan hier gezocht worden in de aanleg van poelen en slootverbredingen bijvoorbeeld achter de zeedijk of langs de oude sloperdijken. Verwacht kan worden dat hier brakwatergemeenschappen tot ontwikkeling komen.

Als alternatief voor allerlei braakleg- en bebosingsregelingen kan hier ook gedacht worden aan grootschaliger brakke natuurontwikkeling in de akkergebieden achter de zeedijken. Als gidsproject zou de ontwikkeling van de polder Breedbaart kunnen dienen. Dit is een 60 ha grote polder, gelegen achter de Dollarddijk, waar het Groninger Landschap met een natuurontwikkelingsproject is gestart.

Waddengebied

Er is, schrijvend over natuur en water in Noord-Nederland, geen gebied belangrijker dan de kwelders, de geulen en platen en de eilanden van de Waddenzee. De internationale betekenis staat buiten kijf en de zorg daarvoor is weergegeven in talloze nota's, beleidsplannen en overheidsmaatregelen. Een zaak als de waterkwaliteit is echter nog maar nauwelijks onder controle. Dat is ook geen wonder als de bron van verontreiniging vooral bij de Rijn moet worden gezocht. Daardoor alleen al zijn er vijf landen bij de bescherming van het waddengebied betrokken. Als we dan nog de landen erbij rekenen, die broed- of wintergebied van de trekvogels zijn, dan wordt duidelijk, dat hier werkelijk een internationaal belangrijk natuurgebied ligt met grote kansen voor het natuur- en waterbeheer én tegelijk met grote problemen. Slechts twee aspecten van dit 'wetland' kunnen hier de revue passeren: de kwelders en de natte duinvalleien.

Kwelders: een randverschijnsel

De kwelders langs de kust zijn de gouden rand tussen de zee en het achterland. Overstromingen door de zee zorgen voor opslibbing en de instandhouding van een zilt, grazig milieu, waarin tienduizenden vogels een rust-, eet- of broedplek vinden.

Diezelfde zee kan echter ook het pas gevormde land wegspoelen. Om dat tegen te gaan kan het nodig zijn de oude landaanwinningwerken op een of andere manier te blijven onderhouden. Dit geeft echter nog geen uitbreiding van het kwelderareal en dat is wel wenselijk, omdat dit biotoop relatief ondervetegenwoordigd is. Om tot vergroting van het kweldergebied te komen kan eigenlijk alleen maar landinwaarts gewerkt worden: in de zomerpolders, die in Noord-Friesland voor de deltadijk liggen. Deze van een lage kade voorzien polders overstromen weliswaar af en toe in de winter, maar dat is lang niet genoeg om ze een glimp van het waddemilieu mee te geven.

Op dit moment is het landbouwkundig gebruik in die zomerpolders daarvoor veel te dominant. De oorspronkelijke natuur van slikvelden, prielen en velden van zeekraal en zeeaster is zo belangrijk, dat alleen die vormen van natuur een rol moeten spelen in het overdenken van de toekomst van de buitendijkse gronden langs de waddenkust.

Voor deze natuurontwikkeling zijn wel grote, vooral financiële inspanningen nodig. Met de aankoop en de inrichting van de zomerpolders zullen tientallen miljoenen guldens gemoeid zijn. Het beheer zullen we voor het grootste deel aan de zee moeten overlaten, als eenmaal polderkaden zijn verlaagd en greppels en sloten zijn dichtgeschoven. Daaropvolgend kan een extensieve zomerbeweiding met bijvoorbeeld runderen veel extra variatie in de begroeiing geven.

Natte duinvalleien

Tegengesteld aan de grootschaligheid van de kwelders liggen op de eilanden hier en daar nog kleine valleien, die door de bijzondere samenstelling van hun grondwater een begroeiing hebben, die tot de soortenrijkste van Nederland behoren. Het is echter niet eenvoudig deze juweeltjes met parnassia, moeraswespenorchis en vleeskleurige orchis te behouden. Het natuurlijke verouderingsproces van deze pioniersmilieu is de laatste tientallen jaren behoorlijk versneld door verzuurde neerslag en door verdroging. En dan is 'Leiden in last', want het is niet eenvoudig de natte, kalkrijke omstandigheden terug te krijgen of om nieuwe duinvalleien te laten ontstaan.

Alleen door een samenhangend, integraal beleid is het mogelijk om goed om te springen met de beperkte voorraad zoet grondwater op de eilanden. Voor Terschelling en Ameland is in verband met de drinkwatervoorziening echter een waterleiding naar het vaste land aangelegd: hier schoot de voorraad tekort. Voor Schiermonnikoog wordt op dit moment gewerkt aan een proefproject 'integraal waterbeheer', waarin een groot aantal praktische maatregelen, variërend van zuinig sanitair tot het uitplaggen van verzuurde valleien, op hun bruikbaarheid en effecten worden getoetst.

FOTO: JAN VAN DE KAM